

Κεφάλαιο 4: Συλλογή/Παραγωγή Ποιοτικών Ερευνητικών Δεδομένων

Σύνοψη

Το κεφάλαιο αυτό αποσκοπεί να αναφερθεί συνοπτικά σε σημαντικές μεθόδους συλλογής/παραγωγής ποιοτικών ερευνητικών δεδομένων όπως είναι: (1) η ποιοτική συνέντευξη σε βάθος (θεματικού τύπου), (2) η βιογραφική αφηγηματική συνέντευξη, (3) οι ομαδικές συνεντεύξεις (focus groups) και (4) η παρατήρηση/εθνογραφία.

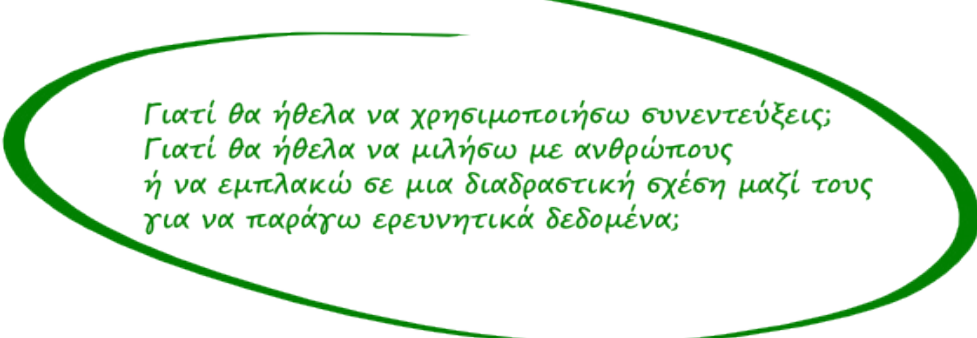
1. Ποιοτική συνέντευξη (συνέντευξη σε βάθος)

1.1 Εισαγωγικά

Ο όρος «ποιοτική συνέντευξη» αφορά τις σε βάθος συνεντεύξεις και αποτελεί ίσως την πιο διαδεδομένη μέθοδο συλλογής/παραγωγής ποιοτικών ερευνητικών δεδομένων στην ψυχολογική, κοινωνική και εκπαιδευτική έρευνα. Η απόφαση, ωστόσο, για τη χρήση της ποιοτικής συνέντευξης στην έρευνα δεν θα πρέπει να λαμβάνεται με ελαφρότητα. Προϋποθέτει καλή προετοιμασία και σχεδιασμό καθώς και δημιουργική εργασία. Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη αναφερθεί και στο κεφάλαιο 2, ο σχεδιασμός της ποιοτικής συνέντευξης χρειάζεται να βασίζεται σε συγκεκριμένες οντολογικές και επιστημολογικές αρχές και να συνδέεται με τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα της διερεύνησης.

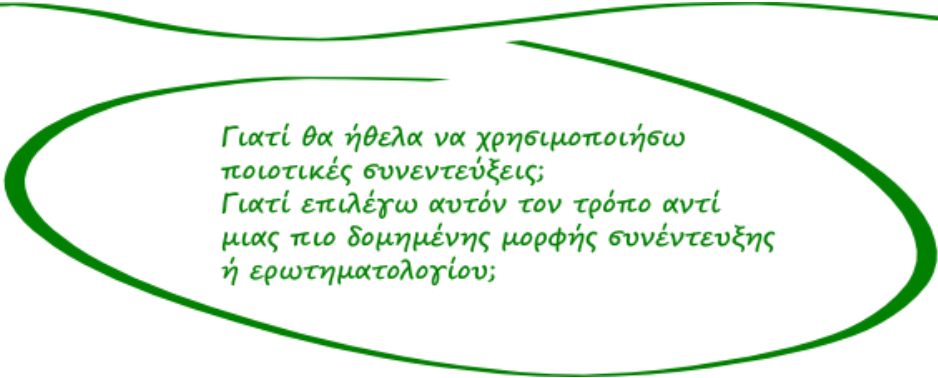
Η χρήση της ποιοτικής συνέντευξης βασίζεται σε μια οντολογική προσέγγιση για το τι συνιστά τον κοινωνικό κόσμο, η οποία αντιλαμβάνεται τις εμπειρίες, τις απόψεις, τις ερμηνείες και τις διαδράσεις των ανθρώπων ως σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Παρομοίως, προϋποθέτει μια επιστημολογική θέση η οποία αναγνωρίζει ότι η γνώση σχετικά με αυτές τις οντολογικές διαστάσεις μπορεί να παραχθεί αν ο ερευνητής εμπλακεί σε μια διαδραστική σχέση με τους ανθρώπους, τους ακούσει και τους δώσει την ευκαιρία να διατυπώσουν τις απόψεις τους και να νοηματοδοτήσουν ή να αφηγηθούν τις εμπειρίες τους κ. ά. Από την άλλη, οι επιστημολογικοί περιορισμοί της συνέντευξης αφορούν το γεγονός ότι οι ερευνητές δεν έχουν ουσιαστικά πρόσβαση στο μυαλό των ερωτώμενων και μπορούν να πληροφορηθούν μόνο για εκείνες τις διαστάσεις (αντιλήψεις, εμπειρίες, ερμηνείες) που οι συμμετέχοντες επιλέγουν να αποκαλύψουν στο πλαίσιο μιας ποιοτικής συνέντευξης.

Η Mason (2009:91) προτείνει τα ακόλουθα ερωτήματα που χρειάζεται να θέσουν οι μελετητές στον εαυτό τους πριν υιοθετήσουν την ποιοτική συνέντευξη για την παραγωγή ερευνητικών δεδομένων.

Γιατί θα ήθελα να χρησιμοποιήσω συνεντεύξεις;
Γιατί θα ήθελα να μιλήσω με ανθρώπους
ή να εμπλακώ σε μια διαδραστική σχέση μαζί τους
για να παράγω ερευνητικά δεδομένα;

Γράφημα 8

Γιατί θα ήθελα να χρησιμοποιήσω
ποιοτικές συνεντεύξεις;
Γιατί επιλέγω αυτόν τον τρόπο αντί
μιας πιο δομημένης μορφής συνέντευξης
ή ερωτηματολογίου;

Γράφημα 9

1.2 Τύποι συνεντεύξεων

Ανάλογα με τον βαθμό δόμησης ή τυποποίησης της συνέντευξης από τους ερευνητές, μπορούμε να διακρίνουμε την ημιδομημένη και τη μη δομημένη ποιοτική συνέντευξη. Σε αυτούς τους τύπους συνέντευξης οι ερευνητές επιδιώκουν να παράγουν όσο το δυνατόν πλουσιότερο ερευνητικό υλικό δίνοντας την ευκαιρία στους συμμετέχοντες στην έρευνα να μιλήσουν για τις αντιλήψεις τους, τις σκέψεις τους ή τις εμπειρίες τους ελεύθερα και σε βάθος (Robson, 2007).

Η ημιδομημένη συνέντευξη εις βάθος αποτελείται από ένα σύνολο προκαθορισμένων, κατά κάποιον τρόπο, ερωτήσεων και χρησιμοποιείται συχνά από νέους ποιοτικούς μελετητές ώστε να έχουν έναν οδηγό για τα θέματα που θεωρούν ότι είναι σημαντικά να καλύψουν στο πλαίσιο της συνέντευξης. Χρειάζεται να σημειωθεί εδώ ότι ο συγκεκριμένος τύπος συνέντευξης παρουσιάζει ευελιξία: α) ως προς την τροποποίηση του περιεχομένου των ερωτήσεων ανάλογα με τον ερωτώμενο, β) ως προς την εμβάθυνση σε κάποια θέματα με συμμετέχοντες που κρίνονται κατάλληλοι, γ) ως προς τη σειρά με την οποία τίθενται οι ερωτήσεις και δ) ως προς την πρόσθεση ή αφαίρεση ερωτήσεων ή θεμάτων για συζήτηση.

Η μη δομημένη συνέντευξη είναι ανοικτή και δεν περιλαμβάνει προκαθορισμένες ερωτήσεις, αλλά ευρείες θεματικές πάνω στις οποίες οι συμμετέχοντες στην έρευνα καλούνται να μιλήσουν ή να τοποθετηθούν ελεύθερα και με τους δικούς τους όρους. Ειδικότερα, ο ερευνητής σχηματίζει συνήθως έναν κατάλογο από 7 ή 8 θέματα τα οποία θεωρεί σημαντικά και πάνω στα οποία σχηματίζεται η διάδραση μεταξύ του συνεντευκτή και των συμμετεχόντων στην ερευνητική διαδικασία. Ιδιαίτερα σημαντικό πλεονέκτημα στη συγκεκριμένη προσέγγιση αποτελεί η ανάδειξη νέων θεμάτων μέσα από τον λόγο των ίδιων των συμμετεχόντων, τα οποία δεν είχαν προκαθοριστεί από τους ερευνητές (Mason, 2009· Robson, 2007).

Η πλήρως δομημένη συνέντευξη δεν χρησιμοποιείται σχεδόν καθόλου στην ποιοτική έρευνα, καθώς βασίζεται σε αυστηρά προκαθορισμένες ερωτήσεις ως προς το περιεχόμενο, τη διατύπωση και τη σειρά με την οποία τίθενται οι ερωτήσεις και δεν επιτρέπει τη συλλογή δεδομένων σε βάθος ή την ανάδειξη νέων θεμάτων. Η αξιοποίηση κυρίως ανοικτών ερωτήσεων αποτελεί τη μόνη ουσιαστική διαφορά από ένα ερωτηματολόγιο δειγματοληπτικής έρευνας που χρησιμοποιεί συνεντεύξεις (Robson, 2007).

1.3 Σχεδιασμός και διεξαγωγή ποιοτικών συνεντεύξεων

Γενικά, ο σχεδιασμός και η διεξαγωγή των ποιοτικών συνεντεύξεων αποτελούν ένα σύνθετο και απαιτητικό έργο που προϋποθέτει συστηματική προετοιμασία από την πλευρά των ερευνητών. Μια ιδιαίτερα σημαντική διάσταση σε μια έρευνα που υιοθετεί την ποιοτική συνέντευξη είναι ο σχεδιασμός και η σωστή διατύπωση των ερωτήσεων πριν από τη διεξαγωγή της. Ο συνεντευκτής, όμως, χρειάζεται να είναι σε θέση να παίρνει και επιτόπου αποφάσεις κατά τη διάρκεια της συνέντευξης

όσον αφορά λ.χ. τη σειρά, τη διατύπωση, το ύφος, την έκταση ή ή την προσθαφαίρεση των ερωτήσεων, έχοντας πάντα στο μυαλό του τα ερευνητικά ερωτήματα αλλά και τις συγκεκριμένες περιστάσεις και τη διάδραση με τους συμμετέχοντες.

Εδώ συνοψίζονται μερικές ενδεικτικές οδηγίες που μπορούν να βοηθήσουν στον σχεδιασμό και στη διατύπωση των ερωτήσεων της ποιοτικής συνέντευξης (βλ. Mason, 2009:103-106· Robson, 2007:325-326· Ιωσηφίδης, 2008:116).

Να κάνετε ερωτήσεις οι οποίες

- Εστιάζονται σε θέματα που αφορούν τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης.
- Είναι ανοικτές και ευέλικτες και επιτρέπουν στον ερωτώμενο να προχωρήσει σε βάθος.
- Είναι κατανοητές από τους ερωτώμενους ή έχουν κάποιο νόημα για αυτούς.
- Είναι σχετικές με τις εμπειρίες των συμμετεχόντων.
- Διακρίνονται από ευαισθησία όσον αφορά τις ανάγκες των ερωτώμενων και είναι σύμφωνες με τις αρχές δεοντολογίας.
- Βοηθούν την επικοινωνία κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.
- Δεν είναι κατευθυντικές ή δεν καθοδηγούν έμμεσα τον ερωτώμενο να απαντήσει με τρόπο τέτοιο που να συμφωνεί με τους συνεντευκτές.

Να αποφεύγετε τα εξής:

- Ερωτήσεις προκατάληψης, οι οποίες προσβάλλουν ή δείχνουν έλλειψη ευαισθησίας από την πλευρά των συνεντευκτών.
- Ερωτήσεις οι οποίες είναι μακροσκελείς, διότι οι ερωτώμενοι μπορεί να έχουν δυσκολία να τις θυμηθούν.
- Ερωτήσεις οι οποίες είναι διαφορούμενες ή πολύπλοκες.
- Ερωτήσεις οι οποίες είναι κλειστές. Η χρήση τέτοιου τύπου ερωτήσεων στην ποιοτική συνέντευξη περιορίζεται συνήθως στην καταγραφή ατομικών χαρακτηριστικών (π.χ. ηλικία, μορφωτικό επίπεδο, κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κ.λπ.).

Όσον αφορά τη σειρά των ερωτήσεων, συνήθως οι πρώτες ερωτήσεις έχουν στόχο να κάνουν τον ερωτώμενο να αισθανθεί άνετα και να τον εισαγάγουν στο θέμα της συνέντευξης. Πιο συγκεκριμένα:

- Η εναρκτήρια ερώτηση τίθεται στο ξεκίνημα της συνέντευξης και είναι παρόμοια σε όλες τις συνεντεύξεις.
- Το ζέσταμα περιλαμβάνει εύκολες και μη απειλητικές ερωτήσεις οι οποίες έχουν στόχο τη σταδιακή εξοικείωση μεταξύ συνεντευκτή και ερωτώμενου.
- Το κύριο μέρος της συνέντευξης στοχεύει να καλύψει τα βασικά θέματα της συνέντευξης.
- Οι δύσκολες ή επικίνδυνες ερωτήσεις θα πρέπει να εμφανίζονται αργότερα στη σειρά.
- Το χαλάρωμα αφορά απλές ερωτήσεις οι οποίες οδηγούν προς το κλείσιμο ή βοηθούν να διαλυθεί τυχόν συναισθηματική φόρτιση ή ένταση.
- Το κλείσιμο (Robson, 2007:329).

Στη συνέχεια παρατίθεται μια σύνοψη από κάποιες γενικές συμβουλές για τους συνεντευκτές όπως προτείνεται στη βιβλιογραφία (Mason, 2009:103-106· Robson, 2007:325-326).

Γενικές συμβουλές για τους συνεντευκτές

- Να ακούτε προσεκτικά –να ακούτε πραγματικά– αυτά που σας λένε οι ερωτώμενοι και να μιλάτε λιγότερο (στάση ενεργητικής ακρόασης). Είναι κάτι το οποίο χρειάζεται να κάνετε είτε μαγνητοφωνείτε τις συνεντεύξεις σας είτε όχι. Οι περισσότεροι από εμάς χρειαζόμαστε αρκετή εξάσκηση πάνω σε αυτό.
- Ως συνεντευκτές δεν εκφράζετε τις προσωπικές απόψεις και εμπειρίες σας κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

- Να θυμάστε τι σας έχουν πει ήδη οι ερωτώμενοι και –πολύ σημαντικό– τι τους έχετε ήδη ρωτήσει.
- Να θέτετε τις ερωτήσεις με έναν ευθύ, κατανοητό και μη απειλητικό τρόπο ώστε να μη δημιουργείται σύγχυση ή άμυνα στους συμμετέχοντες.
- Είναι σημαντικό να έχετε συνείδηση των πράξεών σας και των συνεπειών τους. Λόγου χάριν, διακόπτετε τον ερωτώμενο συχνά; Για ποιους λόγους; Σας βοηθά ή όχι το να τον διακόπτετε; Τι θέλετε να επιτύχετε διακόπτοντάς τον;
- Να παρατηρείτε και να είστε συντονισμένοι στη γλώσσα του σώματος και στη συμπεριφορά του συμμετεχόντων έτσι ώστε να καταλαβαίνετε πότε είναι κουρασμένοι, αμήχανοι, αναστατωμένοι ή πλήττουν κ.ά.
- Καλό είναι να μην περνάτε το μήνυμα ότι εσείς πλήττετε ή φοβόσαστε. Δώστε έκφραση στο πρόσωπό σας και χρωματίστε τη φωνή σας.
- Εκφραστείτε απλά και να αποφεύγετε ερωτήσεις που ίσως να μην είναι οικείες στους ερωτώμενους.

Οι παραπάνω δεξιότητες είναι ιδιαίτερα σημαντικές όσον αφορά τις αλληλεπιδράσεις συνεντευκτών-ερωτώμενων στο πλαίσιο της συνέντευξης. Οι νέοι ερευνητές-συνεντευκτές μπορούν να εξασκηθούν σε αυτές στο πλαίσιο μιας πιλοτικής μελέτης ή σε δοκιμαστικές συνεντεύξεις με τη βοήθεια φίλων ή συναδέλφων.

1.4 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της ποιοτικής συνέντευξης

Η συνέντευξη ως μέθοδος παραγωγής ερευνητικών δεδομένων παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα αλλά και αδυναμίες.

Η ποιοτική συνέντευξη δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές:

- Να διερευνήσουν σε βάθος αντιλήψεις, απόψεις και αξίες.
- Να κατανοήσουν την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη εμπειρία και συμπεριφορά.
- Να δουν το υπό μελέτη φαινόμενο μέσα από τα «μάτια» των ερωτώμενων και να αναδείξουν τη «φωνή» και τον λόγο των ίδιων των συμμετεχόντων στην έρευνα.
- Να έχουν διαδραστική επικοινωνία με τους συμμετέχοντες.
- Να διερευνήσουν θέματα που δεν είχαν προκαθοριστεί από πριν.
- Να τροποποιήσουν ακόμη και τον αρχικό σχεδιασμό της ερευνητικής διαδικασίας.

Η ποιοτική συνέντευξη

- Είναι μια μέθοδος εξαιρετικά απαιτητική και χρονοβόρα όχι μόνο ως προς τη διεξαγωγή της αλλά και ως προς τον σχεδιασμό και την ανάλυση των δεδομένων (η συζήτηση της οποίας θα γίνει στο κεφάλαιο 4).
- Απαιτεί σημαντικές ικανότητες, επικοινωνιακές δεξιότητες, εμπειρία, ευελιξία ιδιαίτερη ευαισθησία σε ζητήματα ηθικής και δεοντολογίας και γνήσιο ενδιαφέρον από τους ερευνητές (βλέπε σχετικά κεφάλαιο 3 του παρόντος συγγράμματος).
- Δεν αποτελεί εύκολη επιλογή, σε αντίθεση με την άποψη που συχνά επικρατεί, ότι δηλαδή δεν απέχει και πολύ από καθημερινές συζητήσεις, οι οποίες μπορούν εύκολα και χωρίς ερευνητικό σχεδιασμό να πραγματοποιηθούν από οποιονδήποτε (Mason, 2009:130).

Γενικότερα, παρά τις αυξημένες απαιτήσεις όσον αφορά τον χρόνο, την προσπάθεια, τον σχεδιασμό και τις δεξιότητες, η ποιοτική συνέντευξη μπορεί να μας ανταμείψει καθώς αποτελεί μια ενδιαφέρουσα, δημιουργική και συχνά συναρπαστική μέθοδο παραγωγής ερευνητικών δεδομένων, η οποία δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης στην πολυπλοκότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, εμπειρίας και δραστηριότητας.

2. Η βιογραφική συνέντευξη

Ο όρος «βιογραφική συνέντευξη» προτάθηκε στο πλαίσιο της γερμανικής βιογραφικής έρευνας από τον κοινωνιολόγο Fritz Schutze το 1977 (Riemann, 2003). Αποτελεί έναν τύπο ανοικτής, μη δομημένης συνέντευξης, όπου ο ερωτώμενος καλείται να ενεργοποιήσει την αφήγηση ως κύριο τρόπο παρουσίασης και ανασυγκρότησης της ιστορίας της ζωής του. Πιο συγκεκριμένα, ο ερωτώμενος

καλείται απροσχεδίαστα να αφηγηθεί την ιστορία της ζωής του συνολικά ή μια περίοδό της, ανακαλώντας στη μνήμη του προσωπικές εμπειρίες και βιώματα, γεγονότα στα οποία ο ίδιος είχε προσωπική ανάμειξη (Τσιώλης, 2006:248) .

Το συγκεκριμένο είδος συνέντευξης βασίζεται στην ικανότητα των ανθρώπων να αφηγούνται τις εμπειρίες τους, και ο κύριος στόχος της είναι να παράξει ιστορίες αντί για σύντομες απαντήσεις ή γενικές τοποθετήσεις . Όπως υποστηρίζει ο Mishler (1986: 67):

Παρατηρώντας με ποιους τρόπους οι ερωτώμενοι συνδέουν τις απαντήσεις τους διαμορφώνοντας μια ιστορία, αναδεικνύονται προβλήματα και δυνατότητες που δεν είναι ορατά όταν η προσοχή μας περιορίζεται σε ανταλλαγές του σχήματος ερωταποκρίσεων .

Η επιλογή λοιπόν της αφηγηματικής συνέντευξης για την παραγωγή ερευνητικού υλικού εξαρτάται από τους στόχους και τα ερωτήματα της έρευνάς μας. Το συγκεκριμένο είδος συνέντευξης αξιοποιείται όταν ο ερευνητής ενδιαφέρεται να ανασυγκροτήσει μια βιογραφική περίοδο της ζωής ή ολόκληρη την ιστορία του συμμετέχοντος, και όχι να μελετήσει άλλα σχήματα νοηματοδότησης της βιωμένης εμπειρίας του ή να καταγράψει τις απόψεις και τις αντιλήψεις του σε συγκεκριμένα ζητήματα. Τα προαναφερθέντα μπορούν να ανιχνευτούν με άλλους τύπους ποιοτικών συνεντεύξεων.

Επιπρόσθετα, ακόμη και αν ο ερευνητής επιλέξει να μελετήσει μια συγκεκριμένη περίοδο ή βιογραφική διαδρομή της ζωής ενός ανθρώπου (π.χ. τα φοιτητικά χρόνια), είναι σημαντικό η συγκεκριμένη περίοδος του βίου να νοηματοδοτηθεί στο πλαίσιο της συνολικής αφήγησης ζωής. Στο σημείο αυτό παρατίθενται ενδεικτικά διαφορετικές εκδοχές της εναρκτήριας ερώτησης ή αφόρμησης στο πλαίσιο της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης, που χρησιμοποιούνται ανάλογα με το ειδικό ερευνητικό ενδιαφέρον της μελέτης. Στην πρώτη εκδοχή η διατύπωση είναι τελείως ανοικτή και ενδιαφέρεται για το σύνολο της ιστορίας ζωής του ατόμου (Rosenthal, 2013: 72-73, προσαρμογή από το Τσιώλης, 2014: 251):

Σε παρακαλώ, πες μου την ιστορία της οικογένειάς σου και την προσωπική σου ιστορία.

Με ενδιαφέρει όλη η ζωή σου... έχεις στη διάθεσή σου όσο χρόνο επιθυμείς.

Καθώς σε ακούω θα κρατάω μερικές σημειώσεις σχετικά με αυτά που θα ήθελα να σε ρωτήσω αργότερα και αν δεν έχουμε αρκετό χρόνο σήμερα, ίσως να τα πούμε σε μια δεύτερη συνέντευξη.

Στη δεύτερη εκδοχή, η αρχική προτροπή είναι εστιασμένη θεματικά και μπορεί να αφορά κάποια περίοδο ή βιογραφική πτυχή του βίου ή, όπως στο παρακάτω παράδειγμα, να ενδιαφέρεται για τη μελέτη της προσωπικής εμπειρίας σε συγκεκριμένο χώρο (Rosenthal, 2013:73, προσαρμογή από Τσιώλης, 2014: 251):

Ενδιαφερόμαστε για την προσωπική σας εμπειρία σε αυτό το ίδρυμα.

Ίσως θα μπορούσατε να ξεκινήσετε περιγράφοντά μας την εμπειρία σας όταν ήρθατε στο ίδρυμα και να μας πείτε τι ζήσατε από τότε μέχρι σήμερα.

Έχετε τη διάθεσή σας όσο χρόνο επιθυμείτε.

Καθώς σας ακούω θα κρατήσω μερικές σημειώσεις σχετικά με αυτά που θα ήθελα να σας ρωτήσω αργότερα και αν δεν έχουμε αρκετό χρόνο σήμερα, ίσως σε μια δεύτερη συνέντευξη.

Γράφημα 11

Σε μια τρίτη εκδοχή, ο ερευνητής ενδιαφέρεται τόσο για το σύνολο της ιστορίας της ζωής όσο και για μια συγκεκριμένη βιογραφική πτυχή του αφηγητή (Rosenthal 2013: 73, προσαρμογή από Τσιώλης, 2014: 252):

Ενδιαφερόμαστε για τις ιστορίες ζωής ανθρώπων που πάσχουν από μια χρόνια ασθένεια, για τη δική σας προσωπική εμπειρία.

Σας παρακαλώ, πείτε μου την ιστορία της ζωής σας, μιλήστε μου όχι μόνο για την ασθένειά σας αλλά για όλη σας τη ζωή.

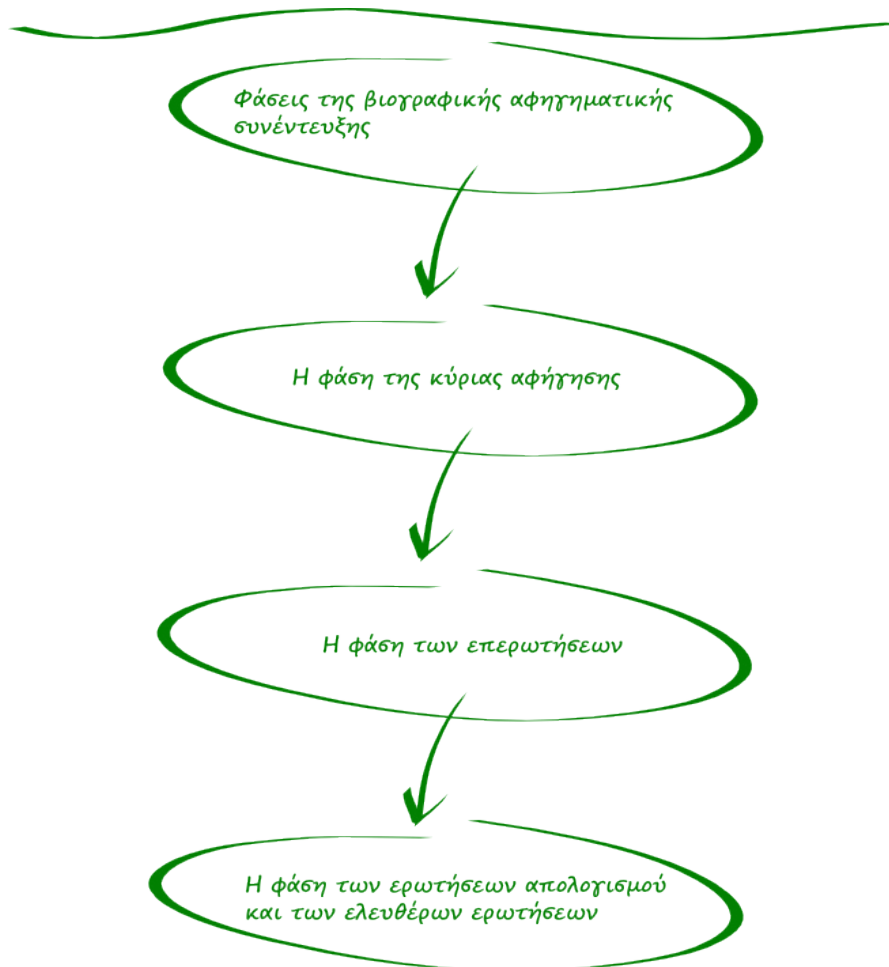
Καθώς σας ακούω θα κρατήσω μερικές σημειώσεις σχετικά με αυτά που θα ήθελα να σας ρωτήσω αργότερα και αν δεν έχουμε αρκετό χρόνο σήμερα, ίσως σε μια δεύτερη συνέντευξη.

Γράφημα 12

Ένας άλλος τρόπος διεξαγωγής της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης προτείνεται στο έργο του Dan McAdams (2001, 2008) όπου ο συμμετέχων καλείται να παίξει τον ρόλο του αφηγητή της ζωής του και να δομήσει μια ιστορία η οποία να αναφέρεται στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του. Πιο συγκεκριμένα, για να αρχίσει να διηγείται ο αφηγητής προτρέπεται να σκεφτεί τη ζωή του σαν να ήταν ένα βιβλίο ή ένα μυθιστόρημα το οποίο μπορεί να χωριστεί σε διάφορα κεφάλαια. Κατά τη διάρκεια της αφήγησης, το άτομο ενθαρρύνεται να σταθεί σε σημαντικές και κρίσιμες στιγμές της ζωής του και να αναφερθεί σε ευρύτερες αξίες και ζητήματα του βίου του. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το πρωτόκολλο της συνέντευξης βλέπε: *The Life story Interview* by Dan P. MacAdams (revised 2008) στο sesp.northwestern.edu.

Βασική αρχή στην πρώτη φάση της συνέντευξης, η οποία μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο εκτενής (ενδεικτικά μπορεί να κυμαίνεται από 10 λεπτά έως και ώρες), είναι ο συνεντευκτής να

παρέχει στον αφηγητή τη δυνατότητα να διαμορφώσει ελεύθερα την αφήγησή του· εκείνος παρακολουθεί προσεκτικά υιοθετώντας στάση «ενεργητικής ακρόασης», χωρίς να κατευθύνει ή να παρεμβαίνει (Riessmann, 2008). Όταν ο αφηγητής ολοκληρώσει την ιστορία του μπορεί ο ερευνητής σε μια δεύτερη φάση –τη λεγόμενη φάση των επερωτήσεων– να κάνει κάποιες ερωτήσεις που θα βοηθήσουν τη συνέχιση σημαντικών ιστοριών οι οποίες διακόπηκαν ή δεν ολοκληρώθηκαν στο πλαίσιο της κύριας αφήγησης καθώς και να ενθαρρύνουν νέες αφηγήσεις (π.χ. αναφερθήκατε προηγουμένως στην περίοδο προετοιμασίας για το πανεπιστήμιο. Μπορείτε να θυμηθείτε κάποια σημαντικά περιστατικά για εσάς από εκείνη την περίοδο;) Τέλος, σε μια τρίτη φάση μπορούν να γίνουν ελεύθερες ερωτήσεις προκειμένου ο ερωτώμενος να εκφράσει απόψεις, αντιλήψεις ή εκτιμήσεις σχετικά με πτυχές της ζωής του ή ζητήματα που έχει αναφερθεί και τον ενδιαφέρουν (Τσιώλης, 2014).

Γράφημα 13

Σύμφωνα με τη Riessman (2008), η αφηγηματική συνέντευξη δεν αφορά μια σειρά από συγκεκριμένες «τεχνικές». Από την άλλη, δεν είναι μια τελείως φυσική διαδικασία. Εάν η διεξαγωγή της γίνει με ευαισθησία, μπορεί να προσφέρει έναν τρόπο στους ερευνητές, σε διάφορα ερευνητικά περιβάλλοντα, να εμπλακούν σε διάλογο και μεγαλύτερη επικοινωνιακή ισότητα με τους συμμετέχοντες στην έρευνα. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί καλύτερα στο πλαίσιο μιας εθνογραφικής μελέτης η οποία παρέχει τη δυνατότητα για επαναλαμβανόμενες συζητήσεις και γενικότερα καλύτερες συνθήκες για εξιστορήσεις και αφηγήσεις (ζωής).

Τα ζητήματα δεοντολογίας σχετικά με τη μέθοδο της ποιοτικής συνέντευξης, τα οποία έχουν ήδη αναφερθεί στο τρίτο κεφάλαιο του παρόντος συγγράμματος, είναι ιδιαίτερα σημαντικά και στην περίπτωση της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης.

3. Ομάδες εστίασης (Focus groups)

3.1 Εισαγωγικά

Οι ποιοτικές συνεντεύξεις μπορούν να πραγματοποιηθούν ένας προς έναν (ατομικές), όπως και στο πλαίσιο μιας ομάδας. Οι ομάδες εστίασης αποτελούν μια ερευνητική μέθοδο παραγωγής πλούσιων ποιοτικών δεδομένων, μέσα από μια διαδικασία διάδρασης των συμμετεχόντων στην ομάδα και για μία καθορισμένη περιοχή ερευνητικού ενδιαφέροντος. Σύμφωνα με τον Krueger (1988:18), η μέθοδος των ομάδων εστίασης αφορά «μια προσεκτικά οργανωμένη συζήτηση, η οποία είναι σχεδιασμένη να αντλεί αντιλήψεις και πεποιθήσεις σε ένα καθορισμένο ερευνητικό θέμα, μέσα σε ένα επιτρεπτικό, μη απειλητικό περιβάλλον». Παρομοίως, ο Kitzinger (1994) επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη μέθοδος προσφέρει τη δυνατότητα πρόσβασης στους τρόπους με τους οποίους σκέφτονται οι άνθρωποι ή στο γιατί σκέφτονται όπως σκέφτονται. Για τον Morgan (1998:9), είναι, ουσιαστικά, «ένας τρόπος να ακούς τους ανθρώπους και να μαθαίνεις από αυτούς».

Οι ομάδες εστίασης δεν είναι μια ομαδική συνέντευξη με έναν συνεντευκτή ο οποίος θέτει ερωτήσεις και οι ερωτώμενοι απλώς απαντούν σε αυτές, αλλά πρόκειται για ομαδική συζήτηση στην οποία οι συμμετέχοντες καλούνται να μιλήσουν μεταξύ τους για ένα συγκεκριμένο θέμα μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης η οποία μπορεί να είναι «κάθετη», δηλαδή αλληλεπίδραση μεταξύ του ερευνητή και των συμμετεχόντων, αλλά κυρίως είναι «οριζόντια αλληλεπίδραση» μεταξύ των μελών της ομάδας (Wilkinson, 1998). Η διάδραση μεταξύ των μελών της ομάδας έχει ως αποτέλεσμα η επιρροή των ερευνητών στη διαδικασία να είναι μικρότερη και να δίνεται μεγαλύτερη βαρύτητα στις απαντήσεις των συμμετεχόντων (Frey & Fontana, 1993).

Τα δεδομένα τα οποία παράγονται στο πλαίσιο των focus groups φέρνουν τους ερευνητές αντιμέτωπους με την πολυεπίπεδη και δυναμική φύση της ανθρώπινης αντίληψης καθώς και τη ρευστότητα, τις αντιθέσεις και την πολυφωνία των απόψεων, των συναισθημάτων και των εμπειριών των ερωτώμενων (Wilkinson, 1998).

Η χρήση της συγκεκριμένης μεθόδου στην κοινωνική έρευνα χρονολογείται από τη δεκαετία του 1940, όταν οι κοινωνικοί επιστήμονες άρχισαν να αμφισβητούν τις παραδοσιακές μεθόδους έρευνας και την αποτελεσματικότητα των ατομικών μεθόδων συλλογής ερευνητικού υλικού και να δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στις απόψεις των ερωτώμενων, μέσα από μη κατευθυντικές προσεγγίσεις (Krueger, 1994). Στη συνέχεια βρήκε ευρεία εφαρμογή στην έρευνα αγοράς και μάρκετινγκ στις βιομηχανοποιημένες χώρες κατά τη δεκαετία του 1950 (Dawson & Manderson, 1993). Στα χρόνια που ακολούθησαν χρησιμοποιήθηκε σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους, ενώ το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών για τις ομάδες εστίασης ανανεώθηκε στα τέλη του 1980 και στις αρχές του 1990, όταν αναγνωρίστηκε ότι μπορεί να λειτουργήσει και αυτόνομα ως σημαντική πηγή δεδομένων (Vaughn, Schumm & Sinagub, 1996).

3.2 Σχεδιασμός ομάδων εστίασης

Όπως και στην περίπτωση της ατομικής συνέντευξης, ο σχεδιασμός των ομάδων εστίασης χρειάζεται να βασίζεται σε συγκεκριμένες οντολογικές και επιστημολογικές αρχές και να συνδέεται με τα κύρια ερευνητικά ερωτήματα της διερεύνησης. Σε κάποιες περιπτώσεις όμως το κύριο ερευνητικό πρόβλημα της συνολικής ποιοτικής έρευνας είναι ευρύτερο από τα ειδικότερα θέματα συζήτησης στο πλαίσιο των focus groups, τα οποία μπορεί να εξετάζουν μόνο κάποιες διαστάσεις των ερευνητικών ερωτημάτων. Για τη διερεύνηση άλλων διαστάσεων του ερευνητικού αντικείμενου, η συγκεκριμένη μέθοδος μπορεί να αξιοποιηθεί σε συνδυασμό με άλλες ποιοτικές μεθόδους όπως είναι η ατομική συνέντευξη ή η παρατήρηση. Γενικότερα, η μέθοδος των ομάδων εστίασης μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με ποιοτικού ή ποσοτικού τύπου μεθόδους και στο πλαίσιο της διασταύρωσης ερευνητικών αποτελεσμάτων (triangulation) (Ιωσηφίδης, 2008· Morgan, 1998).

3.2.1 Η σύνθεση της ομάδας

Στο πλαίσιο του σχεδιασμού των ομάδων εστίασης, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αποφάσεις που παίρνουν οι μελετητές σχετικά με την επιλογή των συμμετεχόντων και τη σύνθεση της ομάδας. Ο πιο συνηθισμένος τρόπος επιλογής των συμμετεχόντων στις ομάδες εστίασης είναι η σκόπιμη δειγματοληψία (βλ. σχετικά κεφάλαιο 2). Σχετικά με τη γενικότερη σύνθεση του focus group, ο στόχος είναι η δημιουργία μιας λειτουργικής ομάδας, η οποία θα έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή χρήσιμου ερευνητικού υλικού μέσα από τη διεξαγωγή αποδοτικών και εποικοδομητικών συζητήσεων. Κύριες προϋποθέσεις για τη δημιουργία μιας άνετης αλλά και παραγωγικής συζήτησης είναι οι συμμετέχοντες να είναι ενεργοί, να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και να αισθάνονται άνετα να συζητούν σχετικά με τα θέματα τα οποία αφορούν την έρευνα (Morgan, 1998). Η αποδοτική λειτουργία της δυναμικής της ομάδας μπορεί να επηρεαστεί μεταξύ άλλων: α) από τα φυσικά, ατομικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, όπως είναι το φύλο, η ηλικία, η εθνικότητα, ο τόπος διαμονής, το εκπαιδευτικό επίπεδο, το επάγγελμα, η οικονομική κατάσταση και η οικογενειακή κατάσταση, β) τη συνεκτικότητα της ομάδας, γ) τις σχέσεις ισχύος ή εξουσίας που προϋπάρχουν ή αναπτύσσονται μεταξύ των μελών, δ) τον βαθμό της ομοιογένειας ή ανομοιογένειας εντός της ομάδας (Morgan, 1998). Τα υπέρ και τα κατά της ομοιογένειας ή της ετερογένειας των δύο προσεγγίσεων παρουσιάζονται παρακάτω:

Οι ομοιογενείς ομάδες εστίασης

- Διευκολύνουν τη επικοινωνία μεταξύ των συμμετεχόντων.
- Προωθούν την ανταλλαγή ιδεών, αντιλήψεων και εμπειριών.
- Δίνουν την αίσθηση ασφάλειας κατά την έκφραση συγκρούσεων.
- Μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα την ομοιότητα θέσεων ή απόψεων.

Οι ετερογενείς ομάδες εστίασης

- Μπορεί να εμπλουτίσουν η να παρακινήσουν τη συζήτηση.
- Μπορεί να εμπνεύσουν άλλα μέλη της ομάδας να κοιτάζουν το θέμα από διαφορετική οπτική γωνία.
- Μπορεί να δημιουργήσουν συνθήκες ανισορροπίας ισχύος.
- Μπορεί να οδηγήσουν σε έλλειψη σεβασμού για διαφορετικές απόψεις που εκφράζονται από κάποια μέλη.

(από τον Brown, 1999:115, όπως αναφέρει ο Robson, 2007:340).

Ένα άλλο ερώτημα που τίθεται συχνά έχει να κάνει με το αν οι συμμετέχοντες πρέπει να γνωρίζονται ή να είναι άγνωστοι μεταξύ τους. Σε κάποιες περιπτώσεις, φυσικά, οι ερευνητές δεν έχουν επιλογή όπως π.χ. σε μια έρευνα η οποία χρησιμοποιεί τις ομάδες εστίασης για να διερευνήσει τις εμπειρίες των εκπαιδευτικών σε ένα σχολείο (εδώ τα μέλη της ομάδας γνωρίζονται ως συνάδελφοι). Σε τέτοιες περιπτώσεις όπου οι συμμετέχοντες γνωρίζονται, μπορούν να προκύψουν ζητήματα εχεμύθειας. Από την άλλη, όταν δεν γνωρίζονται, οι συμμετέχοντες χρειάζονται περισσότερο χρόνο για να αισθανθούν άνετα ή για να εξηγήσουν τις απόψεις και τις θέσεις τους γύρω από ένα θέμα (Morgan, 1998: 67-68).

Όσον αφορά το μέγεθος των focus groups, οι ερευνητές χρειάζεται να εξασφαλίσουν αρκετά άτομα ώστε να υπάρχει η δυνατότητα ουσιαστικής συζήτησης και αλληλεπίδρασης μέσα στην ομάδα. Από την άλλη, ο αριθμός των συμμετεχόντων δεν πρέπει να είναι ιδιαίτερα μεγάλος, προκειμένου να διασφαλιστεί ο συντονισμός της ομάδας καθώς και η ισότιμη συμμετοχή όλων στη συζήτηση. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο αριθμός των συμμετεχόντων κυμαίνεται από 6 άτομα για ένα μικρό focus group έως 12 άτομα για μια σχετικά μεγάλη ομάδα (Morgan, 1998).

3.2.2 Ο ρόλος του διαμεσολαβητή (moderator/διευκολυντής/συντονιστής)

Ο ρόλος του διαμεσολαβητή είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την αποτελεσματική διεξαγωγή των ομάδων εστίασης. Το πρόσωπο που συντονίζει την ομάδα μπορεί να είναι ο ίδιος ο ερευνητής ή κάποιος εκπαιδευμένος συνεργάτης του. Για να είναι αποτελεσματικός ο συντονισμός απαιτούνται σύνθετες δεξιότητες, παρόλο που δεν υπάρχει μόνο ένας σωστός τρόπος για τη διεξαγωγή μιας επιτυχημένης ομάδας. Ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ποιότητα της συγκεκριμένης μεθόδου είναι ο σεβασμός του συντονιστή για τους συμμετέχοντες και η πεποίθησή του ότι όλοι οι ερωτώμενοι μπορούν να συμβάλουν και να εμπλουτίσουν τη διαδικασία ανεξάρτητα από το επίπεδο εκπαίδευσης, εμπειρίας ή το υπόβαθρό τους. Ο διαμεσολαβητής οφείλει να ακούει προσεκτικά (στάση ενεργητικής ακρόασης) και να δείχνει θετική αναγνώριση προς τους συνομιλητές του, αποφεύγοντας να κάνει κριτική σε αυτά που ακούει ακόμα και όταν διαφωνεί με τις απόψεις τους (Kueger, 1998).

Επίσης, χρειάζεται να μπορεί να θέτει και να οριοθετεί το αντικείμενο και τους κανόνες της συζήτησης καθώς και να διαχειρίζεται ζητήματα εξουσίας ή κυριαρχίας που μπορεί να προκύψουν στο πλαίσιο της ομάδας. Όπως και στις ατομικές συνεντεύξεις, απαιτούνται σημαντικές ικανότητες και δεξιότητες επικοινωνίας, άνοιγμα σε νέες ιδέες, ευρύτητα σκέψης, χιούμορ και ουσιαστικό ενδιαφέρον τόσο για τους ανθρώπους όσο και για το ερευνητικό θέμα.

Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι επειδή οι συμμετέχοντες χρειάζεται να αισθάνονται άνετα με τον διαμεσολαβητή και να θεωρούν ότι είναι το κατάλληλο πρόσωπο για τον συντονισμό της συγκεκριμένης ομάδας, ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί σε παράγοντες όπως είναι το φύλο, η γλώσσα, η ηλικία, το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο ή οι εξειδικευμένες γνώσεις του συντονιστή. Το καθένα από αυτά τα χαρακτηριστικά, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να αποβεί εμπόδιο στην αποτελεσματική επικοινωνία της ομάδας – ιδιαίτερα όταν υπάρχει διαφορά ισχύος μεταξύ του συντονιστή και των συμμετεχόντων (Kueger, 1998).

Τέλος, κατά τη διεξαγωγή των ομάδων εστίασης, ο διαμεσολαβητής συνοδεύεται από έναν ή περισσότερους συνεργάτες, οι οποίοι καταγράφουν τις απόψεις, τις εμπειρίες και τις αλληλεπιδράσεις των συμμετεχόντων. Η καταγραφή συνήθως γίνεται ταυτόχρονα με γραπτό ή και ηλεκτρονικό τρόπο (π.χ. μαγνητόφωνο). Σχετικά ζητήματα δεοντολογίας έχουν αναφερθεί στο τρίτο κεφάλαιο του παρόντος συγγράμματος.

3.2.3 Σχεδιασμός των ερωτήσεων

Οι ερευνητές θα πρέπει να κάνουν ερωτήσεις μέσα από τη διαδικασία της συζήτησης, οι οποίες είναι, μεταξύ άλλων, ανοικτού τύπου, απλές, διατυπωμένες με σαφήνεια και δεν δημιουργούν επιφυλακτικότητα ή το αίσθημα της ντροπής στους συμμετέχοντες. Τα είδη των ερωτήσεων περιλαμβάνουν:

- Ερωτήσεις έναρξης, οι οποίες βοηθούν τους συμμετέχοντες να γνωριστούν, να αρχίσουν να αισθάνονται άνετα μεταξύ τους και να αναγνωρίσουν κοινά χαρακτηριστικά που τους συνδέουν.
- Εισαγωγικές ερωτήσεις που εισάγουν το γενικό θέμα της συζήτησης και δίνουν στους συμμετέχοντες την ευκαιρία να τοποθετηθούν σχετικά με τον τρόπο που κατανοούν ή έχουν βιώσει το υπό διερεύνηση φαινόμενο.
- Μεταβατικές ερωτήσεις, οι οποίες προχωρούν τη συζήτηση προς την κατεύθυνση των κεντρικών ερωτήσεων (ερωτήσεις-κλειδιά). Επίσης, βοηθούν τους ερωτώμενους να καταλάβουν με ποιον τρόπο αντιλαμβάνονται και οι άλλοι συμμετέχοντες το υπό διερεύνηση θέμα ή ενθαρρύνουν τα μέλη της ομάδας να μοιραστούν τις εμπειρίες τους πάνω σε αυτό.
- Ερωτήσεις-κλειδιά, οι οποίες εστιάζονται στην ουσία του ερευνητικού θέματος. Στην κατηγορία αυτή τίθενται συνήθως 2-5 ερωτήσεις που είναι ιδιαίτερα σημαντικές και για τη φάση της ανάλυσης και στις οποίες αφιερώνεται περισσότερος χρόνος από τις υπόλοιπες.
- Συμπερασματικές ερωτήσεις, οι οποίες καλούν τους συμμετέχοντες να κάνουν τελευταίες τοποθετήσεις σχετικά με όλα όσα συζητήθηκαν στο πλαίσιο της ομάδας.

- Ερώτηση σύνοψης (summary question). Η συγκεκριμένη ερώτηση τίθεται αφού ο συντονιστής κάνει μια μικρή περίληψη (2-3 λεπτά) σχετικά με τις σημαντικές ερωτήσεις και τις ιδέες που προέκυψαν από τη συζήτηση. Σε αυτό το σημείο, οι συμμετέχοντες καλούνται να δώσουν τη γνώμη τους σχετικά με την επάρκεια της προτεινόμενης σύνοψης.
- Τελική ερώτηση (final question), η οποία δίνει μια τελευταία ευκαιρία στους συμμετέχοντες να προσθέσουν κάτι το οποίο θεωρούν σημαντικό για το υπό διερεύνηση θέμα και μπορεί να παραλείφθηκε κατά τη διάρκεια της συζήτησης (Ktueger, 1998).

3.3 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των ομάδων εστίασης

Η μέθοδος παραγωγής ερευνητικών δεδομένων μέσω ομάδων εστίασης παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα αλλά και αδυναμίες.

Στα πλεονεκτήματα της μεθόδου συγκαταλέγονται τα εξής:

- Είναι αποτελεσματική, ευέλικτη και φιλική.
- Δίνει τη δυνατότητα να αυξηθεί ο όγκος των δεδομένων καθώς συλλέγονται/παράγονται από πολλά άτομα συγχρόνως.
- Είναι λιγότερο χρονοβόρα από τη διεξαγωγή πολλών ατομικών συνεντεύξεων.
- Επιτρέπει τη διερεύνηση της πολυπλοκότητας της συμπεριφοράς και των κινήτρων.
- Επιτρέπει τη σύλληψη νέων ιδεών.
- Επιτρέπει την αναγνώριση της διαφορετικότητας.
- Μερικοί ερωτώμενοι προτιμούν και το βρίσκουν ευχάριστο να συμμετάσχουν σε συνεντεύξεις στο πλαίσιο μιας ομάδας.
- Οι δυναμικές της ομάδας βοηθούν την εστίαση στα πιο σημαντικά θέματα και λειτουργούν ως φυσικοί έλεγχοι ποιότητας κατά τη συλλογή δεδομένων, καθώς οι συμμετέχοντες τείνουν να ελέγχουν ακραίες απόψεις και να ισορροπούν ο ένας τον άλλον.
- Μπορεί να βοηθήσει στην ενδυνάμωση ή ενθάρρυνση κάποιων συμμετεχόντων να συμμετάσχουν ή να διευκολύνει τη συζήτηση θεμάτων ταμπού, αφού οι λιγότερο συνεσταλμένοι ερωτώμενοι μπορούν να διευκολύνουν τη συζήτηση. (Robson, 2007: 338-339· Morgan, 1998: 58-60).

Στα μειονεκτήματα της μεθόδου περιλαμβάνονται τα εξής:

- Η εχεμύθεια μπορεί να αποτελέσει πρόβλημα στο πλαίσιο μιας ομάδας (βλ. Κεφάλαιο 3).
- Μπορούν να προκύψουν συγκρούσεις ή τάσεις για απόκτηση ελέγχου ή δύναμης κατά τη διαδικασία της ομάδας.
- Οι συμμετέχοντες μπορεί να επηρεαστούν από τους άλλους ερωτώμενους.
- Ο συντονισμός μπορεί να αποδειχθεί δύσκολος. Προϋποθέτει ο διαμεσολαβητής να γνωρίζει ζητήματα που αφορούν τη δυναμική της ομάδας, να έχει εμπειρία και σημαντικές ικανότητες και δεξιότητες επικοινωνίας.
- Είναι μια μέθοδος απαιτητική όχι μόνο ως προς τη διεξαγωγή της αλλά και ως προς τον σχεδιασμό, την καταγραφή και την ανάλυση των δεδομένων (Morgan, 1998).

4. Διαδικασία μετατροπής των ποιοτικών συνεντεύξεων σε μορφή κειμένου

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στις διαδικασίες μέσω των οποίων γίνεται η μετατροπή της διαδραστικής επικοινωνίας της συνέντευξης σε βάθος ή των ομάδων εστίασης σε αυτά που αποκαλούμε ερευνητικά δεδομένα. Στο στάδιο αυτό λαμβάνουν χώρα όλες οι ενέργειες μετατροπής του προφορικού λόγου σε γραπτό κείμενο, το οποίο είναι η πιο συνηθισμένη μορφή μετασχηματισμού και παρουσίασης ποιοτικών ερευνητικών δεδομένων. Οι ατομικές συνεντεύξεις ή οι ομάδες εστίασης είναι συνήθως μαγνητοφωνημένες, παρόλο που υπάρχουν κάποιες καταστάσεις στις οποίες ίσως λόγω τους ευαίσθητου του θέματος ή της μη συναίνεσης σε μαγνητοφώνηση από

τους ερωτώμενους, οι συνεντευκτές κρατούν εμπειριστατωμένες και σαφείς γραπτές σημειώσεις. Αποτελεί καλή πρακτική οι ερευνητές να καταγράφουν σημειώσεις και παρατηρήσεις σε κάποιο τετράδιο, ακόμα και αν οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνούνται ή βιντεοσκοποούνται.

Η μεταγραφή (transcription) των ποιοτικών ατομικών συνεντεύξεων ή συνεντεύξεων σε κείμενο γίνεται σύμφωνα με τους κανόνες διαφόρων συστημάτων σημειογραφίας, τα οποία επιλέγονται ανάλογα με τους στόχους ή το είδος της ανάλυσης που υιοθετούν οι ερευνητές στην ερευνητική διαδικασία (Ενδεικτικά βλέπε «στιλ Jefferson» στα βιβλία Atkinson & Heritage, 1984. Silvermann, 2000). Για σχετικά παραδείγματα στα ελληνικά βλ. Ιωσηφίδης, 2008: 171· Τσιώλης, 2014: 268). Πρόκειται για μια σειρά από συμβάσεις που δίνουν τη δυνατότητα στους ερευνητές να αποτυπώσουν μορφές επικοινωνίας και διάδρασης μεταξύ των ερευνητών και των συμμετεχόντων, όπως είναι η γλώσσα του σώματος, η ένταση των συναισθημάτων, το ύφος της φωνής ή οι παύσεις κ.ά., οι οποίες δεν μπορούν να συμπεριληφθούν σε μια απλή μεταγραφή του προφορικού λόγου σε κείμενο.

Το πόσο λεπτομερής χρειάζεται να είναι η απομαγνητοφώνηση εξαρτάται από τα ερευνητικά ερωτήματα και τη μέθοδο ανάλυσης που επιλέγει ο ερευνητής. Ωστόσο, είναι σημαντικό να κατανοήσουμε ότι όλες οι μορφές μεταγραφής συνιστούν μια μορφή μετάφρασης του προφορικού λόγου σε κάτι άλλο και δεν αποτελούν εικόνα-καθρέπτη της συνέντευξης (Willig, 2008).

Τέλος, τα ποιοτικά δεδομένα μπορούν επίσης να παρουσιάζονται σε οπτικοακουστική μορφή, σε μορφή βίντεο, φωτογραφιών κ.ά. (Reavy, 2011 b).

5. Η παρατήρηση-συμμετοχική παρατήρηση

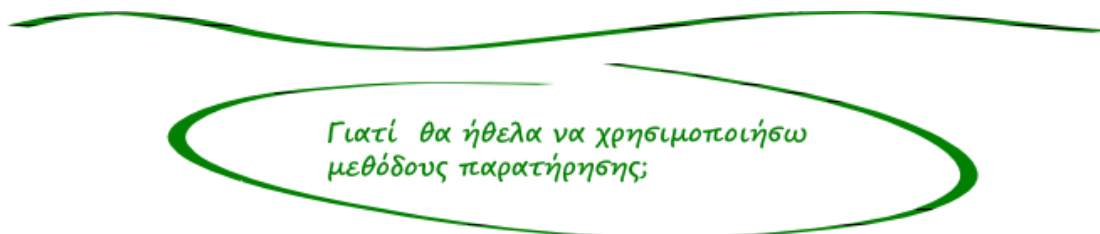
5.1 Εισαγωγικά

Η συστηματική και οργανωμένη παρατήρηση ατομικών συμπεριφορών, ή κοινωνικών διαδράσεων και διεργασιών αποτελεί μια μέθοδο συλλογής/παραγωγής δεδομένων, η οποία είναι ιδιαίτερα χρήσιμη στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα. Οι μελέτες παρατήρησης μπορούν να έχουν ποσοτικό ή ποιοτικό χαρακτήρα (Patton, 1990). Στην παρούσα ενότητα εξετάζουμε την παρατήρηση και κυρίως τη «συμμετοχική παρατήρηση» ως μέθοδο παραγωγής ποιοτικών δεδομένων. Η συμμετοχική παρατήρηση αφορά τη μερική ή ολική συμμετοχή του ερευνητή σε ένα ερευνητικό πεδίο της κοινωνικής ζωής και τη συστηματική παρατήρηση κάποιων διαστάσεων αυτού του πεδίου καθώς αυτές εκτυλίσσονται μέσα σε αυτό (π.χ. συμπεριφορές, σχέσεις, αλληλεπιδράσεις κ.ά.). Αυτή η διαδικασία προϋποθέτει ο ερευνητής να αφιερώσει χρόνο, να παρατηρήσει, να ακούσει, να θέσει ερωτήσεις και γενικότερα να συμμετάσχει στην καθημερινότητα των ανθρώπων και του κοινωνικού πλαισίου, συνήθως, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα (Bruman & Burgess, 1994· Hammersley & Atkinson, 1983. McLeod, 2009).

Στις κοινωνικές επιστήμες, η συμμετοχική παρατήρηση συνδέθηκε αρχικά με τους χώρους της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της εθνολογίας και της κοινωνιολογίας. Ειδικότερα, στο τέλος του 19ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν ανθρωπολόγοι ερευνητές όπως οι Cushing, Mead, Malinowski, κ.λπ. πραγματοποίησαν εθνογραφικές μελέτες και χρησιμοποίησαν τη συμμετοχική παρατήρηση για να μελετήσουν πολιτισμούς μη δυτικών κοινωνιών. Η παράδοση αυτή συνεχίστηκε τη δεκαετία του 1960 από ανθρωπολόγους οι οποίοι μελέτησαν με παρόμοιους τρόπους τα αστικά πλαίσια των δυτικών κοινωνιών. Επίσης, στον χώρο της κοινωνιολογίας, τη δεκαετία του 1920, με το έργο του Robert Park (1854-1944) ξεκίνησαν οι μελέτες της λεγόμενης σχολής του Σικάγου που αξιοποίησε τη συμμετοχική παρατήρηση στην επιτόπια έρευνα ή έρευνα πεδίου (fieldwork) για να μελετήσει άστεγους άντρες, συμμορίες, τοπικές κοινότητες κ.ά. (Angrosino, 2007· Λάζος, 1998). Με βάση την προαναφερθείσα παράδοση, έχει επικρατήσει ευρύτερα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών η χρήση του όρου «εθνογραφία» ή «έρευνα πεδίου» για τον χαρακτηρισμό σχεδόν κάθε ερευνητικής προσέγγισης στο πλαίσιο της οποίας κατέχουν κεντρικό ρόλο οι μέθοδοι συμμετοχικής παρατήρησης.

5.2 Σχεδιασμός και διεξαγωγή της συμμετοχικής παρατήρησης

Γενικά, ο σχεδιασμός και η διεξαγωγή της συμμετοχικής παρατήρησης αποτελούν εξαιρετικά απαιτητικές, χρονοβόρες αλλά και ενδιαφέρουσες διαδικασίες, οι οποίες προϋποθέτουν συστηματική προετοιμασία από την πλευρά των ερευνητών. Όπως και στο παράδειγμα των ποιοτικών συνεντεύξεων, ο ερευνητής που χρησιμοποιεί τις συγκεκριμένες μεθόδους παραγωγής ερευνητικού υλικού χρειάζεται να ξεκινήσει με το ακόλουθο ερώτημα (Mason, 2009: 135):

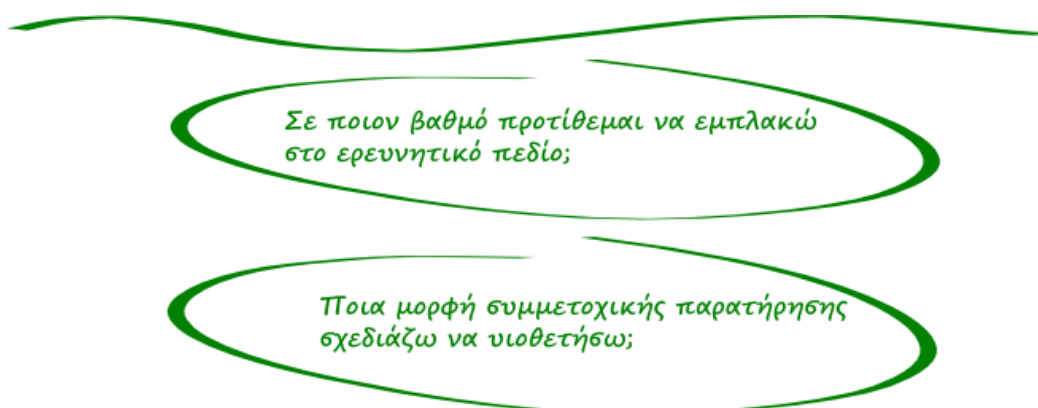

Γράφημα 14

Και σε αυτή την περίπτωση, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι οντολογικές και επιστημολογικές αρχές που υιοθετούνται, καθώς και ο σκοπός της έρευνας. Η χρήση των συγκεκριμένων μεθόδων προϋποθέτει μια οντολογική προσέγγιση για το τι συνιστά τον κοινωνικό κόσμο η οποία αντιλαμβάνεται τους τρόπους συμπεριφοράς, τις πράξεις και τις αλληλεπιδράσεις, τις καθημερινές συνήθειες ή τις συζητήσεις των ανθρώπων ως σημαντικές διαστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Παρομοίως, προϋποθέτει μια επιστημολογική θέση η οποία αναγνωρίζει ότι η γνώση σχετικά με αυτές τις οντολογικές διαστάσεις (π.χ. συμπεριφορές, διαδράσεις, πρακτικές) μπορεί να παραχθεί μέσω της συμμετοχής ή της βιωμένης εμπειρίας των ερευνητών μέσα στα «φυσικά» πλαίσια όπου αυτές διαδραματίζονται (π.χ. κοινότητα, τάξη κ.ά.). Δεν βασίζεται, δηλαδή, στις εκ των υστέρων αναδομημένες αναφορές ή αφηγήσεις των ατόμων σχετικά με αυτές τις διαστάσεις.

5.2.1 Ο ρόλος του ερευνητή στην επιτόπια έρευνα

Οι επιστημολογικές και θεωρητικές θέσεις των ερευνητών καθορίζουν, επίσης, τον βαθμό εμπλοκής τους στο πλαίσιο το οποίο διερευνούν. Βασικά ερωτήματα που συνήθως απασχολούν τους μελετητές είναι τα ακόλουθα:

Γράφημα 15

Στην έρευνα πεδίου, οι ερευνητές συνήθως επιλέγουν έναν ρόλο στο συνεχές που ορίζεται από αυτόν του πλήρως συμμετέχοντος στο ένα άκρο και εκείνο του απλού παρατηρητή στο άλλο άκρο (Bryman & Burgess, 1994· Gans, 1999). Αρχικά, ο Gold (1958) (Λάζος, 1998) ταξινόμησε τον βαθμό συμμετοχής των παρατηρητών σε τέσσερις τύπους, με βάση τους οποίους, ο παρατηρητής μπορεί να είναι:

- **πλήρως συμμετέχων** (the complete participant). Η συγκεκριμένη διαδικασία προϋποθέτει την απόκρυψη της ιδιότητας του ερευνητή και έχει χρησιμοποιηθεί κυρίως σε έρευνες κλειστών ομάδων, οι οποίες δεν επιτρέπουν την πρόσβαση σε μη μέλη και θα αρνούνταν να συνεργαστούν εάν αποκαλύπτονταν οι σκοποί της έρευνας (π.χ. κλειστές θρησκευτικές οργανώσεις, σέκτες). Αυτός ο τύπος συμμετοχής εγείρει δεοντολογικά ζητήματα όσον αφορά την πληροφορημένη συγκατάθεση στην έρευνα και δεν είναι γενικά αποδεκτή.
- **συμμετέχων ως παρατηρητής** (the participant as observer). Ο ερευνητής αποκαλύπτει την ιδιότητά του καθώς και τον σκοπό της έρευνας και συμμετέχει στις δραστηριότητες ή διεργασίες της υπό διερεύνηση ομάδας.
- **παρατηρητής ως συμμετέχων** (the observer as participant). Ο ερευνητής αποκαλύπτει την ιδιότητά του αλλά δεν συμμετέχει στις δραστηριότητες ή διαδικασίες στο ερευνητικό πεδίο.
- **πλήρως παρατηρητής** (the complete observer). Ο ερευνητής δεν λαμβάνει μέρος στις δραστηριότητες του πλαισίου και υιοθετεί κυρίως ποσοτικές, δομημένες μεθόδους παρατήρησης.

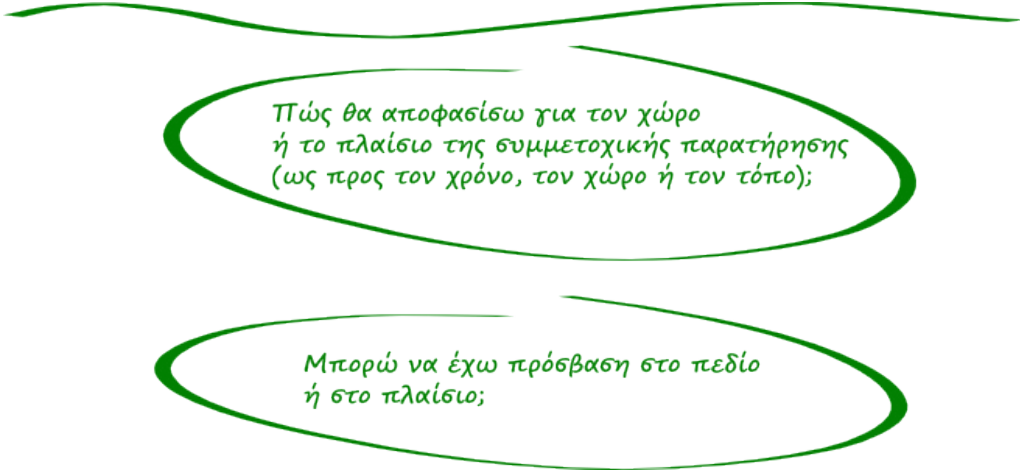
Στην προαναφερθείσα τυπολογία, η συμμετοχική παρατήρηση αφορά, μόνο, τους τρεις πρώτους τύπους.

Αργότερα, οι Adler & Adler (1991) πρότειναν μια νέα ταξινόμηση η οποία εστιάζει αποκλειστικά στη συμμετοχική παρατήρηση με βάση την οποία ο παρατηρητής μπορεί να ανήκει:

- Στον τύπο της **πλήρους συμμετοχής**: Όπως και στην τυπολογία του Gold, εδώ ο ερευνητής συνήθως δεν αποκαλύπτει την ιδιότητά του και επιδιώκει σκόπιμα –άμεσα ή σταδιακά– να γίνει μέλος του κοινωνικού πλαισίου που ερευνά. Στην περίπτωση αυτή η συμμετοχική παρατήρηση γίνεται μια μορφή «αυτο-εθνογραφίας» όπου ο ερευνητής επιδιώκει να μελετήσει το φαινόμενο μέσω της δικής του βιωμένης εμπειρίας και ως μέλος του υπό διερεύνηση πλαισίου. Ο συγκεκριμένος τύπος συμμετοχής εγείρει σοβαρές δεοντολογικές ενστάσεις και για τον λόγο αυτόν χρησιμοποιείται όλο και σπανιότερα.
- Στον τύπο της **ενεργής συμμετοχής**: Εδώ ο ερευνητής συμμετέχει στις βασικές και κεντρικές δραστηριότητες του κοινωνικού πλαισίου, χωρίς ωστόσο να γίνει μέλος της ομάδας που διερευνά. Ο διττός ρόλος του παρατηρητή και του συμμετέχοντος προϋποθέτει την ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και αποδοχής στο πεδίο καθώς και μια ιδιαίτερη προσπάθεια να κρατήσει ισορροπία ανάμεσα στη συμμετοχή και την παρατήρηση.
- Στον τύπο της **περιφερειακής συμμετοχής**: Εδώ ο ερευνητής, παρόλο που συμμετέχει στο κοινωνικό πλαίσιο, δεν εμπλέκεται στις βασικές και κεντρικές δραστηριότητες της υπό διερεύνηση ομάδας. Χαρακτηριστική είναι μια έρευνα που διεξήγαν οι Adler και Adler για τη διακίνηση των ναρκωτικών και συμμετείχαν ως «μέλη του πλήθους» στον χώρο της διακίνησης – χωρίς να συμμετάσχουν οι ίδιοι στη διακίνηση των παράνομων ουσιών (Angrosino, 2007· Λάζος, 1998).

5.2.2 Πρόσβαση, σχέσεις στο πεδίο

Άλλα θέματα τα οποία χρειάζεται να απασχολήσουν τους ποιοτικούς ερευνητές που υιοθετούν τη συγκεκριμένη μέθοδο είναι ο εντοπισμός του ερευνητικού πλαισίου και η πρόσβαση στο πεδίο (Mason, 2009:145-146).

Πώς θα αποφασίσω για τον χώρο
ή το πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης
(ως προς τον χρόνο, τον χώρο ή τον τόπο);

Μπορώ να έχω πρόσβαση στο πεδίο
ή στο πλαίσιο;

Γράφημα 16

Πρόσβαση στο πεδίο

Η επιλογή ενός πεδίου όπου θα πραγματοποιηθεί η συμμετοχική παρατήρηση είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα ερευνητικά ερωτήματα των μελετητών και δεν αποτελεί απλή υπόθεση. Αλλά και η διαδικασία της εισόδου ενέχει πολλές προκλήσεις, τόσο διανοητικές όσο και πρακτικές, και μπορεί να προκαλέσει σύγχυση και άγχος, ιδιαίτερα όταν το ερευνητικό πεδίο είναι «άγνωστο» για τον ερευνητή. Ανάλογα με το πεδίο, σε πολλές περιπτώσεις, οι ερευνητές χρειάζεται να διαπραγματευτούν την πρόσβασή τους στον χώρο παραμονής με άτομα που λειτουργούν ως «φύλακες της εισόδου». Γενικότερα, τα ερευνητικά πεδία μπορεί να είναι ανοιχτά στο ευρύ κοινό (π.χ. ένας δρόμος) ή να είναι πλαίσια που είναι εκτός των ορίων για το ευρύ κοινό (π.χ. ένα σπίτι, ένα κέντρο ψυχικής υγείας ή ένα σχολείο) ή και λιγότερο χειροπιαστά «μέρη» (π.χ. τηλεφωνικές γραμμές στήριξης) (Mason, 2009).

Σχέσεις στο πεδίο

Πώς πρέπει να προσεγγίσω την ανάπτυξη
σχέσεων μέσα στο χώρο;

Γράφημα 17

Στη συμμετοχική παρατήρηση, οι σχέσεις και η επικοινωνία στο πεδίο καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση της ερευνητικής προσπάθειας και τον πλούτο των ποιοτικών δεδομένων. Εδώ ο ερευνητής χρειάζεται να δημιουργήσει σχέσεις αμοιβαίας αποδοχής και εμπιστοσύνης με τους άλλους «συμμετέχοντες» και να είναι σε θέση να διαχειρίζεται απρόβλεπτα ζητήματα ή κρίσεις που μπορούν να προκύψουν - ακόμη και το ενδεχόμενο να αγνοηθεί, να περιθωριοποιηθεί ή να του ζητηθεί να αποχωρήσει από το ερευνητικό πεδίο. Από την άλλη, διατρέχει τον κίνδυνο να γίνει το επίκεντρο της προσοχής, να αντιμετωπίσει προσωπικές ερωτήσεις ή να εμπλακεί υπερβολικά στις ζωές των ανθρώπων (Kidder & Fine, 2003). Άξιο λόγου είναι και ο κίνδυνος να ταυτιστεί πλήρως με την ομάδα (going native) ή να μεταβληθεί σε εκπρόσωπο ή υποστηρικτή της χάνοντας την υποκειμενικότητά του ή την κριτική του ικανότητα. Σύμφωνα με τον Fetterman (1991) (όπως αναφέρεται στο Λάζος, 1998: 290),

η συμμετοχική παρατήρηση συνδυάζει τη συμμετοχή στη ζωή των υπό μελέτη ατόμων με τη διατήρηση μιας επαγγελματικής απόστασης που να επιτρέπει την κατάλληλη παρατήρηση και καταγραφή των δεδομένων

Οι σχέσεις στο πεδίο είναι δυνατόν να διευκολυνθούν και στο πλαίσιο της συνεργασίας με κάποιον «πληροφοριοδότη» που μπορεί να βοηθήσει τον παρατηρητή να εισχωρήσει καλύτερα στον χώρο της έρευνας ή να συμβάλει στη δημιουργία σχέσεων εμπιστοσύνης και την αντιμετώπιση της δυσπιστίας που συχνά εγείρει η παρουσία του ερευνητή (Hammersley & Atkinson, 1995). Από την άλλη, η σύναψη συγκεκριμένων συμμαχιών καθώς και ο ρόλος ή η θέση του πληροφοριοδότη στο ερευνητικό πεδίο μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στις σχέσεις του ερευνητή με άλλα μέλη στον συγκεκριμένο χώρο (Agar, 1980· Burgess, 1984).

Ιδιαίτερα σημαντικά είναι και τα ζητήματα ερευνητικής ηθικής και τα δεοντολογικά διλήμματα με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι οι ερευνητές αναφορικά με τις σχέσεις στο πεδίο όπως: θέματα εχεμύθειας και ιδιωτικότητας, η εμπλοκή στις κοινωνικές σχέσεις και τη ζωή της κοινότητας, η ευάλωτοτητα των συμμετεχόντων, οι διαπραγματεύσεις των ερευνητών με πρόσωπα που έχουν την εξουσία, ο κίνδυνος που διατρέχει ο ερευνητής να γίνει μάρτυρας ή συμμετοχος σε αθέμιτες ή παράνομες πράξεις, η ασάφεια που υπάρχει ως προς τη νομική υπόσταση των σημειώσεων που καταγράφονται στο πεδίο –σε περίπτωση κάποιας δικαστικής έρευνας– και τέλος, η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της συμμετοχικής παρατήρησης και οι επιπτώσεις που μπορεί να έχει για τους συμμετέχοντες στην έρευνα (Angrosino, 2007· Σταλίκας, 2009)

Γενικότερα, η συγκεκριμένη μέθοδος απαιτεί από τους ερευνητές βαθύτερη και συνθετότερη αντιμετώπιση των πρακτικών δεοντολογίας, η οποία προϋποθέτει μια στάση αναστοχαστικότητας από την πλευρά του ερευνητή. Ακόμη και όταν οι κατευθυντήριες γραμμές της δεοντολογίας λαμβάνονται υπόψη, οι ερευνητές χρειάζεται να έχουν την έγνοια και να ανησυχούν για τις σχέσεις στο πεδίο με τους ανθρώπους και τις κοινότητες που μελετούν.

5.2.3 Πώς παράγονται και πώς καταγράφονται τα δεδομένα

Πώς παράγω δεδομένα μέσα στο πλαίσιο;
Από πού προέρχονται αυτά τα δεδομένα;

Γράφημα 18

Η συμμετοχική παρατήρηση στις διάφορες παραλλαγές της μπορεί να περιλαμβάνει και άλλες μεθόδους παραγωγής δεδομένων εκτός από την παρατήρηση, όπως συνεντεύξεις σε βάθος, άτυπες συζητήσεις, τη χρήση γραπτών ή υλικών τεκμηρίων και άλλων δημιουργημάτων, την αυτο-παρατήρηση ή τον αναστοχασμό του ερευνητή (Flick, 2006). Για τις συνεντεύξεις (σε ατομική ή ομαδική μορφή) έχουμε ήδη αναφερθεί στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου.

Οι άτυπες συζητήσεις ή συνεντεύξεις υπό τη μορφή συζήτησης (informal conversational interviews) είναι άλλο ένα χρήσιμο εργαλείο το οποίο αξιοποιείται περισσότερο από τις προσχεδιασμένες συνεντεύξεις στην έρευνα πεδίου, καθώς συνιστά την πιο προσαρμόσιμη και ευέλικτη μορφή συνέντευξης (LeCompte & Preissle, 1993· Spradley, 1980).

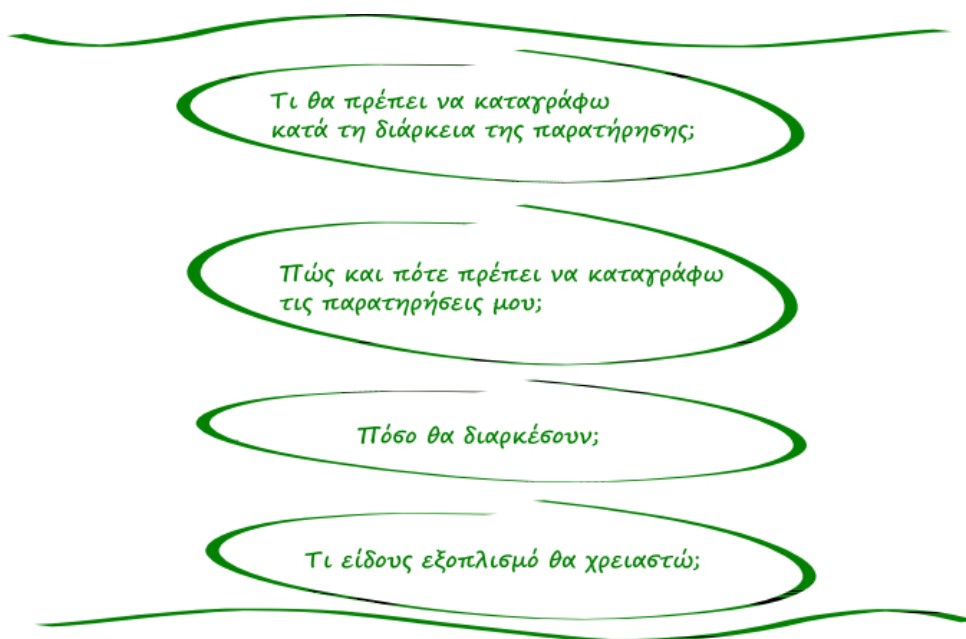
Τα γραπτά ή υλικά τεκμήρια (artefacts, documents) αφορούν στοιχεία που έχουν παραχθεί για σκοπούς, οι οποίοι δεν έχουν σχέση με την ερευνητική διαδικασία, αλλά συχνά χρησιμοποιούνται από τον ερευνητή σε συνδυασμό με την παρατήρηση. Τέτοια είναι τα προσωπικά ή άλλα ημερο-

λόγια, οι επιστολές, οι αυτοβιογραφίες, τα δημόσια έγγραφα, οι φωτογραφίες, το έντυπο υλικό, αναρτήσεις σε σελίδες κοινωνικής δικτύωσης και άλλα τεκμήρια που μπορούν να εμπλουτίσουν τη συλλογή/παραγωγή ποιοτικών δεδομένων (Angrosino, 2007· Willig, 2008).

Βασικό ερώτημα για τον ερευνητή εδώ είναι τι μπορεί να αποφέρει η κάθε μέθοδος στον σκοπό και τους στόχους της έρευνας και πώς συνδυάζονται οι διαφορετικές μέθοδοι άντλησης ερευνητικού υλικού στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης (Mason, 2009).

Η παρατήρηση αποτελεί την κύρια μέθοδο παραγωγής δεδομένων στην έρευνα πεδίου και θεωρείται ζωτικής σημασίας λόγω του βιωματικού χαρακτήρα της. Συνδέεται με τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας και προϋποθέτει σημαντική προετοιμασία από την πλευρά του ερευνητή παρότι η κατάσταση στο πεδίο είναι ρευστή, μεταβαλλόμενη και γεμάτη απρόοπτα.

Βασικά ερωτήματα που απασχολούν τον παρατηρητή είναι τα ακόλουθα:

Γράφημα 19

Ο παρατηρητής καλείται εδώ να χρησιμοποιήσει την κρίση του –όχι μόνο πριν από την είσοδό του αλλά και κατά την παραμονή του στο πεδίο– και να πάρει αποφάσεις σχετικά με τα εξής:

- Πού θα εστιάσει περισσότερο την αναζήτησή του ή την προσοχή του;
- Με ποιους θα μιλήσει ή θα συζητήσει;
- Πώς, πότε και με ποιους τρόπους θα γίνεται η καταγραφή; π.χ. θα κρατά σημειώσεις κατά τη διάρκεια της παρατήρησης ή σε μεταγενέστερο χρόνο; Θα χρησιμοποιήσει μαγνητοφώνηση, βιντεοσκόπηση ή φωτογράφιση;
- Θα αξιοποιήσει και άλλες μεθόδους παραγωγής δεδομένων σε συνδυασμό με την παρατήρηση; (Angrosino, 2007· Hammersley & Atkinson, 1995· Mason, 2009).

Ο βασικός στόχος είναι να περιγράψει το ερευνητικό πεδίο, τους ανθρώπους και τα γεγονότα που διαδραματίζονται μέσα σε αυτό. Ο Whitehead (2005) προτείνει τις ακόλουθες σημαντικές διαστάσεις στις οποίες μπορούν να επικεντρωθούν οι ερευνητές για την παραγωγή δεδομένων σε περιγραφικές, εστιασμένες και επιλεκτικές παρατηρήσεις οι οποίες βασίζονται στις έννεα αρχικές κατηγορίες περιγραφικής παρατήρησης που διέκρινε ο Spradley (1980):

- Η σκιαγράφηση του φυσικού περιβάλλοντος.
- Τα υλικά αντικείμενα στον χώρο.

- Οι άνθρωποι που εμπλέκονται και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.
- Το συστημικό κοινωνικό πλαίσιο.
- Οι δραστηριότητες.
- Οι εξατομικευμένες ενέργειες και συμπεριφορές.
- Οι στόχοι, οι αξίες και τα συναισθήματα στο πεδίο.
- Η γλώσσα που χρησιμοποιείται.
- Άλλες μορφές έκφρασης (π.χ. κίνηση, μουσική, χορός, τέχνη).
- Οι διαδράσεις και οι τρόποι αλληλεπίδρασης.
- Τα γεγονότα και οι περιστάσεις στο πλαίσιο.
- Ο χρόνος που αφορά την ακολουθία των γεγονότων.
- Τα ευρύτερα κοινωνικά συστήματα που μπορεί να επηρεάζουν το συγκεκριμένο πεδίο.

Για την επιλογή των μεθόδων παραγωγής ή καταγραφής των δεδομένων, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η έμφαση που θέλει να δώσει ο ερευνητής στο ερευνητικό υλικό – αν δηλαδή ενδιαφέρεται να αντλήσει δεδομένα που να έχουν κυριολεκτική, ερμηνευτική ή αναστοχαστική σημασία ή ακόμη να συνδυάσει και τους τρεις αυτούς τρόπους.

Παρόλο που πολλοί ερευνητές υιοθετούν περισσότερες από μία μεθόδους καταγραφής των δεδομένων (π.χ. βιντεοσκόπηση ή μαγνητοφώνηση), οι περισσότεροι κρατούν σημειώσεις πεδίου ή ημερολόγιο εργασίας όπου καταγράφουν τις παρατηρήσεις και τις ερμηνείες τους (Mason, 2009).

Η καταγραφή χρειάζεται να είναι λεπτομερής, διεξοδική και να γίνεται, όπου είναι δυνατόν, επιτόπου και κατά τη διάρκεια που διαδραματίζονται τα γεγονότα. Αν αυτό δεν είναι δυνατό (π.χ. ο ερευνητής συμμετέχει ενεργά στις δραστηριότητες της ομάδας), ο ερευνητής σημειώνει λέξεις ή φράσεις-κλειδιά όσο λαμβάνει χώρα η συμπεριφορά/δραστηριότητα και καταγράφει περισσότερα αργότερα από μνήμης. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όσο νωρίτερα ύστερα από το συμβάν γίνει η καταγραφή τόσο το καλύτερο.

Στα περιγραφικά μέρη των σημειώσεων, η λεπτομέρεια είναι πιο σημαντική από την περίληψη και γίνεται προσπάθεια τα λόγια των ομιλητών ή συμμετεχόντων να μεταφέρονται κατά λέξη ή παραφρασμένα. Άλλο υλικό μπορεί να αναφέρεται στις ανακλήσεις του ξεχασμένου υλικού, στις ερμηνευτικές ιδέες ή θεωρητικές σημειώσεις που έχουν σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα, τις σχέσεις μεταξύ των συμβάντων κ.ά. Επιπρόσθετα, ο ερευνητής μπορεί να καταγράψει μεθοδολογικές σημειώσεις σχετικά με τον ρόλο του στο πλαίσιο, τις σχέσεις του με τους συμμετέχοντες, τις προσωπικές του εντυπώσεις και συναισθήματα ή πρακτικά θέματα που προκύπτουν στο πεδίο (Altrichter, Posch & Somech, 2001· Willig, 2008).

5.3 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της συμμετοχικής παρατήρησης

Γενικά, η συμμετοχική παρατήρηση, όπως και οι άλλοι μέθοδοι παραγωγής δεδομένων παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα αλλά και αδυναμίες:

Ενδεικτικά η συμμετοχική παρατήρηση

- Είναι κατάλληλη για τη μελέτη εκείνων των συμπεριφορών, ρόλων, πρακτικών, ομάδων και οργανισμών που κατανοούνται και νοηματοδοτούνται καλύτερα μέσα στον «φυσικό» τους χώρο.
- Επιτρέπει τη συλλογή/ παραγωγή πρωτογενούς ερευνητικού υλικού και πλούσιων ποιοτικών δεδομένων.
- Προσεγγίζει απευθείας το υπό μελέτη φαινόμενο προσφέροντας μια πιο ολοκληρωμένη οπτική και σε πολύπλευρη κατανόηση.
- Δίνει τη δυνατότητα της άμεσης παρατήρησης των διεργασιών, συμπεριφορών ή γεγονότων στον χρόνο που λαμβάνουν χώρα και καθώς αυτές εξελίσσονται.
- Δεν απαιτεί ακριβό ή πολύπλοκο εξοπλισμό.
- Είναι διαλογική δεδομένου ότι υπάρχει η δυνατότητα ανατροφοδότησης από τους συμμετέχοντες όσον αφορά τα δεδομένα και τα συμπεράσματα της έρευνας.

Οι αδυναμίες της συγκεκριμένης μεθόδου περιλαμβάνουν τα εξής:

- Πρόκειται για μια εξαιρετικά επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία που απαιτεί από τον ερευνητή συνήθως να αφιερώσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στο ερευνητικό πεδίο.
- Έχει χαρακτηριστεί ως το δυσκολότερο μεθοδολογικό εργαλείο της ποιοτικής έρευνας.
- Απαιτεί υψηλές επιστημονικές και επικοινωνιακές ικανότητες από τους ερευνητές, καθώς και προηγούμενη, κατά προτίμηση πολύχρονη ερευνητική εμπειρία.
- Οι συγκαλυμμένες στρατηγικές πρόσβασης στο πεδίο και η απόκρυψη της ιδιότητας του ερευνητή εγείρουν σοβαρά δεοντολογικά ζητήματα.
Ενέχει τον κίνδυνο της ταύτισης του ερευνητή με την ερευνώμενη ομάδα.

(Λάζος, 1998. Robson, 2007)

6. Βασικοί όροι και έννοιες του τέταρτου κεφαλαίου

Ποιοτική συνέντευξη, Ημιδομημένη συνέντευξη εις βάθος, Ευελιξία, Μη-δομημένη συνέντευξη σε βάθος, Διάδραση, Ευαισθησία, Επικοινωνία, Μη-κατευθυντικότητα, Εναρκτήρια ερώτηση, Ζέσταμα, Κύριο μέρος συνέντευξης, Χαλάρωμα, Κλείσιμο, Στάση ενεργητικής ακρόασης, Συντονισμός γλώσσας σώματος, Έκφραση προσώπου, Χρωματισμός φωνής, Βιογραφική συνέντευξη, Ιστορία ζωής, Αφήγηση, Ομάδες εστίασης, Διάδραση ομάδας, Σύνθεση ομάδας εστίασης, Μέγεθος ομάδας, Ομοιογένεια, Ετερογένεια, Ρόλος του συντονιστή, Σεβασμός, Θετική αναγνώριση διαφορετικότητας, Δυναμική της ομάδας, Μεταγραφή του προφορικού λόγου σε κείμενο, Συστήματα σημειογραφίας, Συμμετοχική παρατήρηση, Εθνογραφία, Έρευνα πεδίου, «Φυσικά» πλαίσια, Πλήρως συμμετέχων ερευνητής, Συμμετέχων ως παρατηρητής, Παρατηρητής ως συμμετέχων, Πλήρως παρατηρητής, Πρόσβαση στο πεδίο, «Φύλακες της εισόδου», «Πληροφοριοδότης», Σχέσεις στο πεδίο, Εμπιστοσύνη, Συμμαχίες, Δεοντολογικά διλήμματα, Άτυπες συζητήσεις, Γραπτά ή υλικά τεκμήρια, Αναστοχασμός, Σημειώσεις πεδίου, Ημερολόγιο εργασίας, Περιγραφικές σημειώσεις, Ερμηνευτικές ιδέες, Θεωρητικές σημειώσεις.

7. Θέματα για σκέψη και συζήτηση του τέταρτου κεφαλαίου

- Ποιες οι διαφορές ανάμεσα στη μη δομημένη και στην ημιδομημένη συνέντευξη;
- Μπορεί η ημιδομημένη συνέντευξη να εμποδίσει την ευελιξία στην ποιοτική έρευνα;
- Ποιες δεξιότητες χρειάζεται να αναπτύξει ο ερευνητής για τις ποιοτικές συνεντεύξεις έρευνας;
- Να αναπτύξετε τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της ποιοτικής συνέντευξης.
- Τι είναι η βιογραφική συνέντευξη;
- Πώς διαφέρει η αφηγηματική συνέντευξη από τη μη δομημένη συνέντευξη σε βάθος.
- Πόσο πρέπει να συμμετέχει στη συζήτηση της ομάδας εστίασης ο συντονιστής; Συζητήστε.
- Σε ποιο βαθμό η ομάδα εστίασης είναι μια φυσική μέθοδος συλλογής δεδομένων; Συζητήστε.
- Μειώνεται η χρησιμότητα της μεθόδου των ομάδων εστίασης εξαιτίας του ενδεχομένου απώλειας ελέγχου της διαδικασίας και της ομαδικής δυναμικής; Συζητήστε.
- Με ποιους τρόπους διαφέρει η συμμετοχική παρατήρηση από τη δομημένη παρατήρηση;
- Το πρόβλημα της πρόσβασης τελειώνει όταν δοθεί η δυνατότητα πρόσβασης σε ένα πεδίο; Συζητήστε τις δυσκολίες πρόσβασης.
- Ποιος είναι ο ρόλος του ερευνητή στην επιτόπια έρευνα;
- Ποιος είναι ο ρόλος των προσώπων-κλειδιών σε μια ποιοτική έρευνα; Θα έπρεπε κάτι να μας απασχολεί όταν τους χρησιμοποιούμε;
- Ποιες προοπτικές ανοίγει η συμμετοχική έρευνα για την ψυχολογική έρευνα ή την εκπαιδευτική έρευνα;